

УДК 373.3.016

*Наталія Коломієць,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри виховних технологій
та педагогічної творчості
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ЕФЕКТИВНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ У НАВЧАННІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглянуто модель реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших школярів. Розкрито сутність поняття «дидактичні засади». Охарактеризовано дидактичні засади ефективного застосування інтерактивних методів у навчанні молодших школярів: цілі навчання, дидактичні принципи, дидактичні умови, зміст навчання, інтерактивні методи навчання, навчальна діяльність на уроці, удосконалена комунікативна компетенція, 2 цілі навчання. Послідовно висвітлено змістове наповнення системно-методичної моделі реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів навчання молодших школярів.

Ключові слова: *дидактична модель, дидактичні засади, інтерактив, інтерактивні методи, молодші школярі, комунікативна компетентність, мовна освіта.*

The article examines the model of implementation of didactic foundation for the use of interactive methods in the language training of elementary school students. It was revealed the essence of the notion of didactic foundation is dwelt; it has been described the didactic foundations of effective application of interactive methods in the training of elementary students: learning targets, didactic principles, in-class learning activities, didactic conditions, learning content, interactive learning methods, improved communicative competence; it has been consistently covered the content of the systemic and methodological model of the implementation of didactic foundation for the application of interactive methods of elementary school students training. The systemic nature of the model is determined by the presence of the relation between the model components, which are systematized on the bases of the fourth aspects of systemic approach (morphological, structural, functional and genetic). This, in its turn, allows considering their integrity as a system.

Key words: *didactic model, didactic foundation, interactive, interactive learning methods, elementary school students, communicative competence, language education.*

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими соціально-економічними перетвореннями, які вимагають запровадження в освітній процес таких систем навчання, які були б спроможні розкрити та розвинути позитивний інтелектуально-особистісний потенціал як учнів, так і вчителів.

Це передбачає перебудову освітнього процесу, кінцевою метою якого має стати максимальне розкриття індивідуальних можливостей та самоактуалізація особистості кожного школяра.

В освітніх документах акцент ставиться на розвиток інноваційних освітніх технологій з метою забезпечення переходу освіти на нову, особистісно-орієнтовану парадигму. Визначальною рисою особистісно орієнтованого навчання є взаєморозуміння, взаємодія, творча співпраця вчителя та учнів, викладача й студентів, викладача і вчителів (на курсах підвищення кваліфікації). Вивченням теоретичних та дидактичних питань цього напрямку займаються дослідники М. Башмаков, Г. Бермус, І. Бех, П. Гусак, М. Кларін, Н. Протасова, О. Савченко, Г. Селевко, М. Скрипник та ін.

Проблема застосування інтерактиву в навчальному процесі була у центрі уваги таких дослідників, як О. Єльнікової, Г. Коберник, О. Коберника, Т. Кравченко, М. Крайньої, Г. Кривчикової, В. Мельник, Л. Пироженко, О. Пометун та ін., які обґрунтовують доцільність застосування інтерактиву для посилення ефективності процесу навчання.

Педагогічною теорією і практикою накопичено багатий досвід щодо розкриття сутності інтерактиву, розробки різних видів такої діяльності. Однак поза увагою залишився такий важливий напрям, як визначення дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі навчання молодших школярів. Як наслідок, спостерігається або нехтування з боку вчителів інтерактивними методами, або навпаки перенасичення ними освітнього процесу. Такий стан зумовлює виникнення суперечності між соціальним замовленням щодо результатів навчання, зокрема, формування в учнів початкових класів комунікативної компетенції та реальними способами його досягнення.

Мета статті зумовлюється потребою у визначенні потенційних резервів, закладених у дидактичній системі стосовно конструювання освітнього процесу на засадах інтерактиву та розробці моделі реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших школярів.

Проведений аналіз сучасних наукових досліджень показує, що за умов необхідності характеристики нового явища в системі навчання, яке розробляється і використовується в процесі педагогічного експерименту або вводиться з метою вдосконалення освітнього процесу, використовують поняття «дидактичні засади», під якими розуміють певні найзагальніші характеристики вибудови навчання, що стосуються будь-якої дидактичної

системи, яка включає низку обов'язкових компонентів [7, с. 31]. До таких компонентів відносять: завдання навчання, принципи відбору змісту й методів навчання, зміст навчання, організаційні форми, підхід учителя до виявлення результативності навчання, характер відносин між учителем та учнями, засоби навчання [7, с. 31]. Однак якісна, змістовна характеристика цих компонентів не є сталою і має свої особливості залежно від конкретної системи навчання.

За нашим переконанням поняття «дидактичні засади» охоплює компоненти, пов'язані з організацією процесу навчання, складовими якого є цілі навчання, принципи та умови навчання, зміст навчання, оптимальні методи і форми, а також взаємозалежна навчальна діяльність учителя та учнів на уроці.

Таким чином, дидактичними засадами ефективного застосування інтерактивних методів у навчанні молодших школярів були визначені:

- цілі навчання;
- дидактичні принципи;
- дидактичні умови;
- зміст навчання;
- інтерактивні методи навчання;
- навчальна діяльність на уроці;
- удосконалена комунікативна компетенція;
- цілі навчання – 2.

Для побудови дидактичної моделі досліджуваного феномену проаналізуємо кожну з виокремлених нами дидактичних засад.

Визначення *цілей* навчання має наскрізний характер для всіх компонентів навчального процесу. Адже результативність засвоєння змісту, вибір оптимальних методів і прийомів визначається насамперед постановкою цілей навчання. При цьому слід зважати на те, що «мета в педагогічній системі має бути поставлена діагностично, тобто настільки точно, щоб можна було зробити висновок про ступінь її реалізації і побудувати певний дидактичний процес, який гарантуватиме її досягнення за визначений час» [2, с. 30]. У нашому дослідженні метою було визначено формування у молодших школярів комунікативної компетенції.

Виходячи з основної мети констатуємо, що особливу значущість становить набуття учнями знань, навичок і вмінь застосовувати мовні засоби для правильної комунікації, адекватного сприйняття почутого мовлення, розвиток інтелектуальних та особистісних якостей. З огляду на це провідною вважаємо освітню мету.

Наступною дидактичною засадою визначено *принципи* навчання. «Принцип» – термін латинського походження (*principium* – основа, першопочаток), який означає основоположення, керівну ідею, основне правило поведінки, діяльності.

У сучасній науковій літературі існують різноманітні погляди на визначення сутності поняття «принципи навчання». Так, російський науковець М. Скаткін стверджував, що «принципами навчання є основні нормативні положення, якими слід керуватися, щоб навчання було ефективним» [6, с. 48]. З цією позицією погоджується інший російський учений П. Підкасистий, вбачаючи в принципах «загальні норми організації навчального процесу», які «визначають яким чином можна досягти в процесі навчання поставлених перед школою цілей і завдань навчання, якими нормативними положеннями слід для цього керуватися» [12, с. 193].

Таким чином, принципи навчання – це вихідні положення, які визначають різні сторони цього процесу і відображають загальні вимоги до формування його змісту та організації. Сучасні дидакти пропонують групувати принципи навчання залежно від сфери їхнього застосування: цілі, зміст, форми, методи чи аналіз результатів навчання.

Наприклад, О. Савченко співвідносить принципи з такими компонентами навчального процесу:

- з метою навчання (всебічний розвиток особистості, цілісність навчально-виховного процесу, природовідповідність, забезпечення фізичного й емоційного благополуччя дітей);
- із змістом навчання (науковість, усвідомленість, доступність, зацікавленість, систематичність, послідовність і перспективність);
- із способами організації навчання (індивідуалізація і диференціація навчання і розвитку, мотиваційне забезпечення навчання, співробітництво, наочність навчання);
- з результатами навчання (міцність і практичність знань, умінь і навичок; здатність до самонавчання) [15].

Навчання спирається на означені загальнодидактичні принципи, які набувають певної специфіки, зумовленої особливостями конкретного предмета.

Грунтуючись на такому підході, а також зважаючи на проблему нашого дослідження, найбільш прийнятними принципами навчання вважаємо принципи посильності, доступності, свідомості, активності, комунікативності, співробітництва та домінуючої ролі вправ.

Наведені принципи виражають закономірності процесу навчання на основі застосування інтерактивних методів і є формою, в якій виявляється та чи інша закономірність реалізації цього процесу.

У науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття «дидактичні умови», тому кожен з дослідників, який постає перед необхідністю визначення дидактичних умов, що позитивно впливають на досягнення спрогнозованої ним мети, подає своє тлумачення даного терміну. Наприклад, О. Федорова під дидактичними умовами розуміє сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів,

організаційних форм і матеріальних можливостей його існування, яка забезпечує успішне розв'язання поставленого завдання [16, с. 50–51].

Існує підхід, згідно з яким стверджується, що дидактичні умови передбачають урахування закономірностей навчання, дидактичних принципів, методів та форм організації навчального процесу. Проте такі умови не діють самостійно, вони реалізуються лише через певний зміст навчального матеріалу і зазвичай пов'язані з методами, які набувають практичного втілення завдяки розробці досконалих навчальних планів, програм, підручників, посібників [15, с. 90].

Ми в своєму дослідженні дотримуємося думки про те, що дидактичні умови становлять змістове підґрунтя і спрямовані на об'єкт, ефективність дії якого вони забезпечують.

Виходячи з теми нашого дослідження, дидактичними умовами ефективного застосування інтерактивних методів у навчанні молодших школярів було визначено:

- оптимальний вибір учителем інтерактивних методів;
- диференційовано-особистісний підхід;
- відповідність обраних інтерактивних методів навчання;
- моделювання типових ситуацій спілкування;
- відбір матеріалу для реалізації інтерактивних методів;
- створення діалогічного середовища.

Важливим елементом розробленої нами моделі є зміст навчання.

Зміст – це філософська категорія, яка відображає систему взаємопов'язаних елементів, якостей і процесів, що визначають специфіку і розвиток об'єкта. Зміст є тим матеріалом, з якого утворюється предмет.

За визначенням А. Хуторського, зміст навчання – це «сукупність елементів і процесів, що становлять основу об'єктів і зумовлюють існування, розвиток і зміну їхньої форми» [17, с. 69], «обсяг і характер знань, умінь і навичок, які має опанувати людина в процесі навчання» [9].

Зміст навчального матеріалу є системоутворюючим чинником організації процесу навчання, який справляє безпосередній вплив на вибір форм і методів його реалізації. Він має «працювати» на досягнення загальної мети, а також на вирішення специфічних завдань, які висувуються перед конкретними навчальними предметами і визначаються для кожного конкретного уроку.

Зміст навчання в початковій школі характеризується рівнями комунікативної компетенції кожного виду, яких мають досягти учні.

Таким чином, під змістом навчання розуміємо все те, що охоплює викладання (діяльність учителя) та учіння (діяльність учня), навчальний матеріал і процес його засвоєння. Зміст навчання передбачає формування в учнів комунікативної компетенції, тобто здатності правильно використовувати мову в різних ситуаціях спілкування. Це зумовлює

необхідність формування в них таких умінь:

- спонтанного мовлення;
- сприймання монологічного та діалогічного мовлення на слух з подальшим їх відтворенням, обговоренням та інтерпретацією почутого;
- емоційно-почуттєвого висловлювання думок у визначених ситуаціях та сферах мовленнєвого спілкування.

У нашому дослідженні при визначенні змісту навчання молодших школярів вважали за необхідне керуватися такими критеріями його відбору:

1. Фізіологічні, пізнавальні та індивідуальні особливості учнів молодшого шкільного віку.
2. Поступове ускладнення матеріалу.
3. Рівень готовності дітей до спільної діяльності.
4. Рівень готовності вчителя до організації навчального процесу з використанням інтерактивних методів.
5. Оптимальність програмового матеріалу для організації спільної погодженої діяльності всіх суб'єктів навчального процесу.
6. Емоційна насиченість змісту навчального матеріалу.

За нашим переконанням, активність молодших школярів в усвідомленні та розумінні змісту навчання мови залежить, насамперед, від врахування при його відборі, з одного боку, їхніх інтересів та потреб, а з іншого – рівня їхньої фізіологічної, психічної зрілості та сформованості пізнавальних процесів. Задовольняючи свої потреби, учні залучаються до опанування різними діяльностями, тому вони мають повсякчас перебувати в ролі активних учасників навчального процесу, що досягається залученням їх до виконання різноманітних завдань, які передбачають здійснення певних рухів, співу, малювання, ігрових моментів, показ пантоміми, тощо.

Наступним компонентом, який входить до складу дидактичних засад підвищення ефективності застосування інтерактивних методів у формуванні в молодших школярів комунікативної компетентності, є система інтерактивних методів. З огляду на це, нами були відібрані інтерактивні методи, які, на нашу думку, є найбільш доцільними для навчання учнів початкових класів.

Наступним компонентом, який ми включили до складу дидактичних засад, є освітня діяльність.

Навчання – одне з провідних понять дидактики, під яким розуміють «цілеспрямований процес взаємодії між учителем та учнями з метою їхнього розвитку, освіти і виховання» [15, с. 76], передачу і «засвоєння знань, умінь і способів пізнавальної діяльності» [5, с. 223].

Для ґрунтовного дослідження процесу навчання, зокрема із

використанням інтерактивних методів, необхідно застосувати в повному обсязі системний аналіз освітньої діяльності, яка функціонує в процесі навчання. Це означає, що з процесу навчання, як діяльності, насамперед, слід виділити його складові компоненти, тобто здійснити морфологічний аналіз [3, с. 68].

Організуючи освітню діяльність, учитель, орієнтований на високий результат, спрямовує діяльність учнів таким чином, щоб вони були активними учасниками, вступали в різні форми взаємодії з усіма суб'єктами навчання. Це підтверджується і висновками Ю. К. Бабанського, який стверджує, що дидактична взаємодія фактично відсутня, якщо немає активної діяльності самих учнів із засвоєння знань, якщо вчитель не створив мотивацію та не забезпечив організацію такої діяльності [12, с. 345].

Отже, освітня діяльність – це дво- (полі) суб'єктний процес активного здійснення розумових і практичних дій (операцій), виконання яких сприяє усвідомленню і засвоєнню знань, застосуванню їх на практиці, формуванню та оволодінню вміннями й навичками.

Важливою складовою розробленої нами моделі є контроль, основне завдання якого полягає у визначенні та оцінюванні рівня сформованості мовленнєвих умінь і навичок, а мета – в управлінні цим процесом.

Розрізняють такі функції контролю: зворотного зв'язку, оцінну, навчальну та розвивальну [14, с. 270].

Функція зворотного зв'язку забезпечує керування процесом навчання мови. Ця функція реалізується як у напрямі на вчителя, так і в напрямі на учня. Напряма на вчителя забезпечує одержання ним інформації про рівень успішності учнів, що дає йому змогу своєчасно оцінити успішність формування в них мовленнєвої компетенції і внести необхідні корективи в навчальну ситуацію. Напряма на учнів сприяє набуттю ними інформації щодо успішності їхньої навчальної діяльності з оволодіння мовними вміннями та навичками.

Оцінна функція реалізується в ході оцінювання результатів виконання учнями навчальних завдань і є для них орієнтиром у подальшій діяльності з опанування мовою.

Навчальна функція контролю реалізується на основі синтезу набутих учнями умінь і навичок оперування засвоєним мовним і мовленнєвим матеріалом, які актуалізуються в процесі виконання контрольних завдань.

Розвивальна функція контролю передбачає розвиток в учнів індивідуально-психологічних особливостей, спеціальних навчальних умінь, особистісних якостей, а також мотивів до вивчення мови.

Контроль, як відомо, співвідноситься з самоконтролем. Самоконтроль відіграє важливу роль у формуванні в учнів мовленнєвої компетенції на основі запровадження інтерактивних методів навчання. Вже сам факт залучення школярів до управління власною навчальною діяльністю

породжує в них почуття задоволення, віри в себе, у власні можливості, «відкриває простір для творчої ініціативи і самостійності» [18].

Самоконтроль слід вводити на основі добре засвоєного учнями зразка, з яким вони можуть співставляти свої дії. На рівні 3–4 класів для самоконтролю варто використовувати різні пам'ятки, алгоритми, схеми. При цьому необхідно враховувати, що такі пам'ятки, алгоритми краще пропонувати не в готовому вигляді, а залучати молодших школярів до їх складання. Це сприятиме наповненню навчального процесу позитивним емоційним зарядом, а, отже, позитивно впливатиме на їхню навчальну діяльність.

При застосуванні інтерактивних методів доцільно також впроваджувати взаємоконтроль, сутність якого полягає в тому, щоб сприяти порівнянню учнями свого способу дій із способами дій інших дітей, а потім із зразком. Це допомагає винайти оптимальні способи виконання завдання, набути позитивного досвіду мовної комунікації.

Самоконтроль і взаємоконтроль перебувають у тісній взаємозалежності. Дитині молодшого шкільного віку почасти буває легше здійснити контроль іншого, ніж проконтролювати своє виконання завдання. Але така оцінка «іншого» неодмінно зумовлює необхідність контролю власної діяльності, приведення її результатів у відповідність до зразка.

Таким чином, контроль (з боку вчителя), самоконтроль і взаємоконтроль (на рівні учнів) є важливими компонентами розробленої нами моделі. Саме завдяки їм можна оцінити доцільність та ефективність запровадження її в навчальний процес з метою формування в молодших школярів мовленнєвої компетенції.

Структура освітньої діяльності з використанням інтерактивних методів має динамічний характер, усі компоненти якої взаємопов'язані і спрямовані на досягнення поставлених цілей. Водночас учителю слід уникати шаблонності у застосуванні компонентів освітньої діяльності з використанням інтерактивних методів, враховувати навчальну обізнаність учнів, рівень їхніх пізнавальних інтересів, зацікавленість темою вивчення і, ґрунтуючись на цьому, збільшувати або зменшувати міру функціонування певного компонента, варіювати компоненти освітньої діяльності.

Для оптимальної реалізації схарактеризованих нами дидактичних засад вважали за необхідне розробити модель реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших школярів.

Відповідно до філософського визначення, «модель (у логіці й методології науки) – аналог (схема, структура, знакова система) певного фрагмента природної або соціальної дійсності, продукту людської культури, концептуально-теоретичного утворення й тому подібного оригіналу моделі» [4, с. 374].

Солідарні ми і з твердженням дослідниці І. М. Козловської, яка визначає модель як «подумки чи матеріально створену систему, яка, відбиваючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його в такий спосіб, щоб її вивчення надало нову інформацію про цей об'єкт» [1, с. 77].

Модель реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших школярів визначає, що необхідно зробити, які вимоги висувати до цього процесу, який обсяг знань і за допомогою яких методів слід вводити, яких норм діяльності треба навчити учнів, які творчі здібності розвивати в них, який досвід ставлення до навчальної діяльності та оточення передати [10; 11].

Ґрунтуючись на викладеному, нами було вибудовано «Системно-методичну модель реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших школярів». Наочно розроблена модель подана на рис. 1.

Системний характер моделі зумовлений наявністю взаємозв'язку між компонентами моделі, які систематизувалися на основі чотирьох аспектів системного підходу (морфологічного, структурного, функціонального та генетичного). Це, в свою чергу, дає змогу розглядати їх цілісність як систему. У цьому контексті не можемо не погодитися з твердженням В. І. Бондаря про те, що «розуміння взаємозв'язку між частинами цілого допомагає не лише осмислено пізнавати дидактичні явища й процеси, а й будувати оптимальні проекти навчання, компоненти якого, взаємодіючи в умовах практичної реалізації, забезпечують одержання ефективних якісних результатів» [3, с. 18].

Оскільки планування педагогом процесу навчання та його реалізація здійснюється за участю даної моделі, то оптимальним для неї буде термін «системно-методична модель».

В процесі опрацювання моделі було винайдено інваріантну складову («інваріантна» – незалежна від зміни умов, постійна, незмінна) [4, с. 494]). Інваріантна складова має універсальний характер, тобто компоненти, що входять до її складу, є однаково сталими для впровадження у процес мовної освіти на всіх ланках основної школи. Статично формуючими компонентами даної моделі виступають наступні компоненти: принципи навчання, дидактичні умови, методи навчання, навчальна діяльність, удосконалена комунікативна компетенція.

Перемінною складовою є лише мета та зміст навчання. Це зумовлювалося тим, що в початковій школі формуються основи комунікативної компетенції, потрібні та достатні для подальшого її розвитку та вдосконалення в основній школі [13]. Тому зміст цих компонентів, на відміну від інших, є альтернативним (змінним, рухомим), що пов'язано з переходом на вищий рівень формування знань, умінь і навичок учнів.

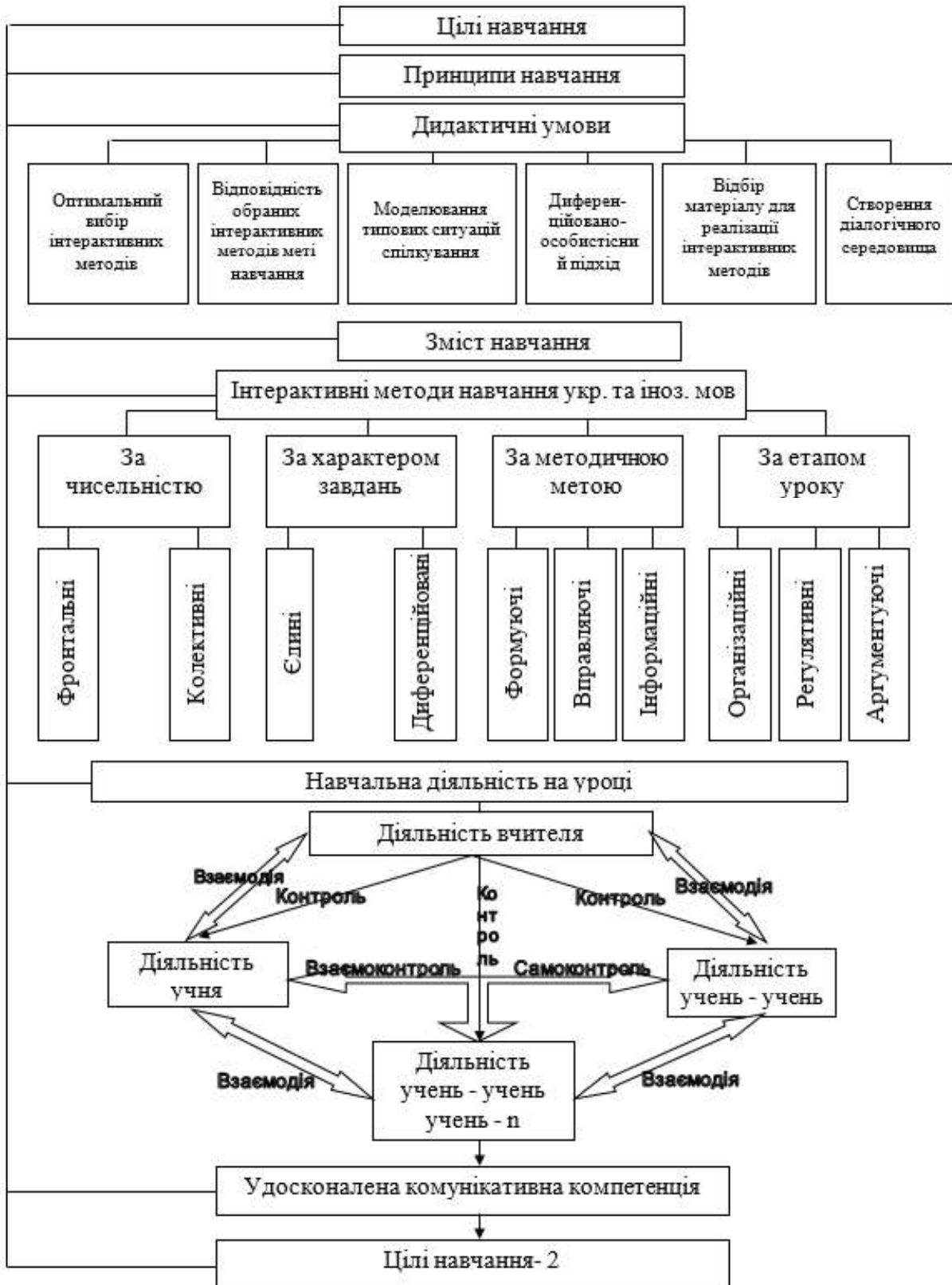

Рис. 1. Системно-методична модель реалізації дидактичних засад застосування інтерактивних методів у процесі мовної освіти молодших

При апробації моделі вважали за необхідне додати до запропонованої нами структури ще один складовий компонент – «Цілі навчання – 2». Необхідність цього вбачалася в тому, що досягнення поставлених на початковому етапі навчання цілей, сприяє органічному переходу до наступної (середньої) ланки основної школи, а отже, формуванню комунікативної компетенції на рівні незалежного користувача (B_1 , B_2) відповідно до «Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти». Цей факт засвідчує цільове спрямування початкової освіти, її неперервність і наступність з основною школою.

Таким чином, системно-методична модель – це цілісна сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих між собою компонентів, якими є цілі, принципи навчання, дидактичні умови, зміст, методи навчання, навчальна діяльність, комунікативна компетентність, цілі навчання – 2.

Проведена робота не вичерпала всіх аспектів проблеми. До подальших напрямів, що можуть стати предметом дослідження, можна віднести розробку і впровадження у навчальний процес початкової ланки загальноосвітньої школи класифікацій інтерактивних методів на матеріалі інших навчальних предметів, виявлення можливостей застосування запропонованих дидактичних засад для інших вікових груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієвська В. В. Діалогічна взаємодія у навчально виховному процесі загальноосвітньої школи : [кн. для вчит.] / В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець ; за ред. Г. О. Балла, О. В. Киричука, Р. М. Шамелашвілі. – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.
2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – М., 1989. – 192 с.
3. Бондар В. І. Дидактика : [підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл.] / Володимир Іванович Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. в допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1725 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко ; гол. ред. С. Головка. – Київ : Либідь, 1997. – 370 с.
6. Дидактика средней школы : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов] ; под ред. М. А. Данилова, М. Н. Скаткина. – М. : Просвещение, 1975. – 303 с.
7. Зверева М. В. О понятии «дидактические условия» / М. В. Зверева // Новые исследования в педагогических науках. – 1987. – № 1(49). – С. 29–32.
8. Козловська І. М. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: дидактичні основи : монографія /

- І. М. Козловська ; за ред. С. У. Гончаренка. – Львів : Світ, 1999. – 302 с.
9. Леднев В. С. Содержание образования / Вадим Семенович Леднев. – М. : Высш. шк., 1989. – 360 с.
 10. Матвієнко О. В. Створення моделі спеціаліста на засадах теорії освітньої інноватики / О. В. Матвієнко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 3(44). – С. 45–53.
 11. Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике / В. И. Михеев. – М. : Высшая школа, 1987. – 200 с.
 12. Педагогика : учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов / Ю. К. Бабанский, В. А. Сластенин, Н. А. Сорокин и др. ; под ред. Ю. К. Бабанського. – [2-е изд., доп. и перераб]. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
 13. Редько В. Г. Лінгводидактичні засади навчання іноземної мови учнів початкової школи : посібник / В. Г. Редько. – К. : Генеза, 2007. – 136 с.
 14. Роман С. В. Методика навчання англійської мови в початковій школі : навч. посіб. / С. В. Роман. – К. : Ленвіт, 2005. – 208 с.
 15. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підруч для студентів пед. факультетів / Олександра Яківлівна Савченко. – К. : Генеза, 2002. – 368 с.
 16. Федорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения / О. Ф. Федорова. – М. : Высшая школа, 1970. – 302 с.
 17. Хуторской А. Современная дидактика : учеб. для вузов. / А. Хуторской. – СПб., 2001. – 310 с.
 18. Шпак М. М. Дидактичні умови забезпечення емоційності навчання молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09. «Теорія навчання» / М. М. Шпак. – К., 2001. – 20 с.